

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

G. ANAGNOSTOPOULOS, *Aristotle on the Goals and Exactness of Ethics*, University of California Press, 1994, 468 σσ.

Κάθε μελέτη ή όποία θέτει και συζητεί προβλήματα από τόν χώρο της άριστοτελικής φιλοσοφίας και ιδιαιτέρως της ήθικης, πάντοτε προκαλεί τό ενδιαφέρον. Μιά φιλοσοφική διάνοια του έπιπέδου του Άριστοτέλους παραμένει πάντοτε επίκαιρη, έπειδή οί φιλοσοφικές πραγματείες του είναι δυνατόν νά προσεγγίζονται έκάστοτε μέ διαφορετικό τρόπο. Ούτως έχόντων τών πραγμάτων κάθε γενεά φιλοσοφούντων έχει την εύχέρεια νά ρίχνει νέο φώς, τό δικό της, στην αντιμετώπιση προβλημάτων τά όποία ανακύπτουν από την προσπάθεια έρμηνείας της άριστοτελικής διανόησης.

Ό Γεώργιος Άναγνωστόπουλος, ένας σύγχρονος έρευνητής της άριστοτελικής ήθικης και συνεπώς και της άριστοτελικής φιλοσοφίας καθόλου, καθηγητής της φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας τών Ήνωμένων Πολιτειών της Άμερικής, αποδεικνύεται από μία συστηματική μελέτη του άνωτέρω μνημονευθέντος βιβλίου του, ένας σοβαρός και έμβριθής έρευνητής ό όποιος γνωρίζει νά θέτει, νά συζητεί και ν' αναλύει φιλοσοφικά προβλήματα και νά τά επαναθέτει ανανεωμένα και εμπλουτισμένα μέ τό προϊόν της έμπειρίας του.

Στό βιβλίο μέ τόν άνωτέρω τίτλον ό συγγραφέας, αναλύοντας τούς σκοπούς της άριστοτελικής ήθικης, προσεγγίζει τις έννοιες της ακριβείας και της μη-ακριβείας όπως εμφανίζονται στά Ήθικά έργα του Άριστοτέλους και ιδιαιτέρως στά Ήθικά Νικομάχεια, παρατηρώντας στην Είσαγωγή του ότι τό πρόβλημα σ' ό,τι άφορά τις έννοιες αυτές έγκειται στό ότι ό Άριστοτέλης ταυτίζει συχνάκις πολλούς διαφορετικούς τύπους της ακριβείας και κατά συνέπεια και της μη-ακριβείας και τούς χρησιμοποιεί σέ διαφορετικές περιοχές της διανόησης του, οί όποιες δέν έχουν τόν ίδιο χαρακτήρα. Τιοιούτρόπως, ή έννοια της ακριβείας δέν είναι τόσο σαφής στον Άριστοτέλη. Μιά θεμελιώδους σημασίας μεθοδολογική άρχή του συγγραφέως είναι ότι έχει συλλέξει όχι μόνον από τά Ήθικά συγγράμματα αλλά και από τά έπιστημολογικής κατεύθυνσης έργα του Άριστοτέλους όλες τις αναφορές του περί της έννοιας της ακριβείας διά τών όποιών παρέχεται ύποστήριξη σέ όλες τις τοποθετήσεις του κατά τη διαπραγμάτευση τών διάφορων θεμάτων. Ό Άριστοτέλης ασχολείται συχνά μέ έρωτήματα έν σχέσει προς την ακρίβεια όπως για παράδειγμα περί του έπιπέδου ακριβείας, τό όποιον έπιτυγχάνουν οί διερευνήσεις του, τό έπιθυμητό ή τό δυνατό, ένω άλλοτε τό ενδιαφέρον του έστιάζεται στην ακρίβεια ή στην μη-ακρίβεια του θέματος τό όποιον ένας έπιστημονικός χώρος διερευνά και στίς σχέσεις του θέματος αυτού προς τόν έπιστημονικόν τομέα καθεαυτόν. Και είναι ακόμη περιπτώσεις όπου ή προσοχή του κατευθύνεται σέ άλλου τύπου έρωτήματα όπως λ.χ. ποιές έπιστημονικές συνέπειες προκύπτουν από τό μη-ακριβές και εάν αυτές επηρεάζουν τόν αποδεικτικό χαρακτήρα τών έπιστημολογικών προτάσεων. Ό συγγραφέας διερευνά περαιτέρω τη φιλοσοφική σπουδαιότητα τών αντιλήψεων του Άριστοτέλους περί ακριβείας, τη θέση τών απόψεων αυτών στη φιλοσοφική παράδοση, και την αλήθεια ως προς τό θέμα τών αξιώσεων του Άριστοτέλους περί του βαθμού έπιτυχίας από την εφαρμογή της έννοιας αυτής στίς ήθικες κυρίως πραγματείες του.

Στό Κεφάλαιον 2 (The Philosophical Background) γίνεται αναφορά στη φιλοσοφική παράδοση και έντοπίζονται φιλοσοφικές αντιλήψεις πού συνετέλεσαν στη διαμόρφωση της άριστοτελικής περί ακριβείας διδασκαλίας. Ό Σωκράτης κάνει κάποιες ύποθέσεις για τόν μεταφυσικό χαρακτήρα της συμπεριφοράς και για τις έννοιες τις όποιες επιχειρεί νά όρίσει. Ό Πλάτων επίσης ύποστηρίζει ότι οί ιδέες, πού συνδέονται προς τά πράγματα του αίσθητου κόσμου, είναι τά πιο ακριβή και τέλεια

όντα. Παρ' όλον ότι ο Ἀριστοτέλης ως ο φιλόσοφος της λογικής, υίοθετώντας κάποιες από τις αντιλήψεις αυτές, τις εντάσσει στη δική του θεώρηση των πραγμάτων, εντούτοις υποστηρίζει ότι το περιεχόμενο της συμπεριφοράς στερείται μιᾶς ἀμετάβλητης οὐσιαστικής δομής, προσδιοριζόμενο μάλλον από ἀσάφεια. Στο *Κεφάλαιο* 3 (*The Goals of Ethical Enquiry*) διαγράφεται η φύση των σκοπών τους οποίους ο Ἀριστοτέλης αποδίδει στην ἠθική ἔρευνα, γεγονός σημαντικό, ἀφοῦ κατά τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἀσάφεια στην ἠθική ὀφείλεται στη φύση των σκοπών της ἡ ὁποία ἔχει προσδιοριστεί ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ὡς ἔχουσα ἄλλοτε θεωρητικὸ καὶ ἄλλοτε πρακτικὸ χαρακτήρα. Ὁ συγγραφέας υποστηρίζει ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, παρὰ τὸ ὅτι προβληματίζεται ὡς πρὸς τοῦτο, υποστηρίζει ὅτι ἡ ἠθικὴ εἶναι ἓνα ἐρευνητικὸ πεδίο μὲ γνωστικούς ἀντικειμενικούς σκοπούς οἱ ὅποιοι εἶναι ὑποταγμένοι σὲ πρακτικούς σκοπούς. Καὶ τοῦτο κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ αἰτία γιὰ κάποιους τύπους ἀσαφείας ἢ μὴ-ἀκριβείας στὴν ἠθικὴ.

Στὸ *Κεφάλαιο* 4 (*Exactness: some basic questions*) διερευνῶνται σὲ βάθος μερικὰ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ χρῆση ὧν των ἐννοιῶν τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης ἐφαρμόζει γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸν χαρακτήρα τῆς ἀκριβείας ἢ τῆς μὴ-ἀκριβείας καὶ υποστηρίζεται ὅτι οἱ ὅροι αὐτοὶ δὲν δηλώνουν τὸ ἴδιο πράγμα, ὅτι δηλαδή ἡ πραγματικότης τὴν ὁποῖαν οἱ ἐννοίες αὐτὲς ἐκφράζουν ἐμφανίζει πολλὰς φυσιογνωμίες. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδεικνύεται ὅτι χρησιμοποιοῖ τοὺς ὅρους αὐτοὺς τόσο στὸ ἐπίπεδο ἑνὸς συγκεκριμένου θέματος τὸ ὁποῖον ἓνας ἐπιστημονικὸς τομέας ἐξετάζει ὅσο καὶ στὸν ἐν λόγω τομέα καθ'αυτὸν. Ὁ συγγραφέας, περαιτέρω, υποστηρίζει ὅτι τὸ μὴ-ἀκριβές, προκειμένου περὶ ἠθικῶν θεμάτων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξουδετερωθεῖ, δεδομένου ὅτι κάθε λόγος περὶ τῆς συμπεριφοράς τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἔχει ἐκ προοιμίου τὸ στοιχεῖο τοῦ μὴ-ἀκριβοῦς. Στὸ *Κεφάλαιο* 5 (*Outlines, Exactness, and the Particular*), ὁ συγγραφέας κάνει λόγο γιὰ ἓνα εἶδος τοῦ μὴ-ἀκριβοῦς τὸ ὁποῖο προσδιορίζει ὡς φορμαλιστικὸ, ὡς ἀναφερόμενο σὲ ἓνα μόνον ἐπιστημονικὸν τομέα καὶ τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς πηγὴ τοὺς σκοπούς τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸν πρακτικὸ χαρακτήρα τῆς ἠθικῆς καὶ ἀκόμη ἡ ἀποψὴ του γιὰ τὸ ὅτι ὁ πρακτικὸς βίος εἶναι ἅμεσα συνδεδεμένος μὲ τὸ καθεκαστὸν ἄτομο, τὸν ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἠθικὴ, γιὰ νὰ πραγματώσει τοὺς σκοπούς της πρέπει νὰ φτάσει ὡς τὸ ἐπιμέρους. Καὶ ἐπειδὴ τοῦτο ἐγείρει προβλήματα ἢ εἶναι ἀνέφικτο, καθιστᾷ τὶς ἠθικὲς ἀποτιμήσεις μὴ-ἀκριβεῖς. Ὁ συγγραφέας υποστηρίζει *ad hoc*, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅ,τι κάποιοι σχολιαστὲς τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου δέχονται, πὺς πῶς προβληματικὸ θὰ ἦταν τὸ ἀκριβές τὸ ὁποῖον ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἰσχυριζόταν ὅ,τι ἡ ἠθικὴ διὰ τῶν προτάσεων της μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει, παρὰ τὸ μὴ-ἀκριβές τὸ ὁποῖον τελικὰ ἐκ τῶν πραγμάτων ὑποχρεοῦται νὰ ἀποδεχθεῖ. Ἐάν ἡ ἀκρίβεια ἢ ἀπαιτούμενη ἀπὸ τοὺς πρακτικούς σκοπούς τῆς ἠθικῆς ἐπετυγχάνετο, θὰ εἰσήγαγε προτάσεις οἱ ὁποῖες δὲ θὰ ἦσαν λειτουργικὲς ὡς συμπεράσματα τῶν ἀριστοτελικῶν συλλογιστικῶν σχημάτων.

Στὸ *Κεφάλαιο* 6 (*Being for the most Part: its Meaning, Scope, and Nature*) ἐξετάζεται ἡ μορφή ἐκείνη τοῦ μὴ-ἀκριβοῦς τὴν ὁποῖαν ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει ὡς πλάνην ἢ ἔχουσαν ἰσχὺν «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ». Ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει ὅτι ὅπως ἡ ὑποκειμένη ὕλη τῆς ἠθικῆς μπορεῖ νὰ εὐρίσκεται σὲ πλάνην ἢ ἰσχύει «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ», τοιοῦτοτρόπως καὶ οἱ προτάσεις ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτήν, εἶναι ἀληθεῖς «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ». Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὸ κατ' Ἀριστοτέλη πεδῖον ἰσχύος αὐτῆς τῆς μορφῆς τοῦ μὴ-ἀκριβοῦς καὶ συζητεῖ τὶς ἀντιπαραβολὰς ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρεῖ μεταξὺ τοῦ ἀναγκαίου, αὐτοῦ ποὺ ἰσχύει πάντοτε, αὐτοῦ τὸ ὁποῖον ἰσχύει «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ» καὶ τοῦ τυχαίου καὶ υποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης λαμβάνει τὸ «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ» ὡς πιθανόν, ἐνῶ δὲν σημαίνει ἀπλῶς τοῦτο. Τὸ τυχαῖον εἶναι ἐπίσης πιθανόν. Τὸ «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ» κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη συνιστᾷ μέρος τῶν αἰτιακῶν κανονικοτήτων τῆς φύσης καὶ ὡς ἐκ τούτου μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐρμηνείας ἢ ἐπιστημονικῆς ἀντίληψης. Στὸ *Κεφάλαιο* 7 (*Demonstration and what is for the most Part*) ὁ συγγραφέας διερευνᾷ τὸ πρόβλημα τοῦ πὺς ἡ ἀπόδειξη καθίσταται δυνατὴ σὲ περιοχὲς ὅπου ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τοῦ «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ». Τὸ ὅτι τίθεται πρόβλημα ἐφαρμογῆς τῆς ἀπόδειξης στὸν χωρὸ αὐτὸ εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ παλαιότερους σχολιαστὲς καὶ τὸ πρόβλημα δὲν ἔχει ποτὲ ἐπιλυθεῖ. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι σημαντικό μόνο σὲ σχέση μὲ θέματα ἠθικῆς ἀλλὰ καὶ σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ φύση, τῆς ὁποίας τὰ φαινόμενα διερευνῶνται μὲ βάση τὴν ἀρχὴ αὐτή. Ὁ συγγραφέας υποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διευρύνει τὴν ἐννοία τῆς ἀπόδειξης γιὰ νὰ περιλάβει, ἐπιπροσθέτως πρὸς τὴν αὐστηρὴ καὶ

απόλυτη πλευρά της την όποιαν ο ίδιος και ο Πλάτων συνέδεσαν προς συγκεκριμένους επιστημονικούς τομείς, και μερικές ασθενέστερες μορφές της. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι το αδύνατο ή λιγότερο ακριβές είδος απόδειξης δεν είναι κενό περιεχομένου, αφού αποτελεί το είδος που κατ' Αριστοτέλη συναντάται σε εξηγητικά σχήματα τα όποια αφορούν στη φύση. Στο *Κεφάλαιο 8* (Variation, Indefiniteness, and Exactness), ο συγγραφέας εξετάζει έναν άλλον τύπο του μη-ακριβούς τον όποιον ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί σε ειδικές μορφές συμπεριφοράς, αυτόν του ασαφούς και του αορίστου, με πεδίο αναφοράς τη φύση. Πλήν όμως υπάρχουν μορφές συμπεριφοράς οι οποίες υπόκεινται περισσότερο στις μορφές αυτές του μη-ακριβούς παρά τα φυσικά φαινόμενα. Ο συγγραφέας αποδεικνύει *ad hoc* ότι ο Αριστοτέλης, επιμένοντας ότι μορφές συμπεριφοράς είναι μη-σαφείς ή αόριστες, θέτει υπό έρώτηση τη σωκρατική και πλατωνική αντίληψη ότι μιά αυστηρή ουσιαστικότητας είναι ενύπαρκτη σε κάθε πράγμα, άποψη την όποιαν ο Αριστοτέλης συχνά αποδέχεται, ειδικώς όταν επιχειρεί να εξηγήσει τη φύση του όρισμού. Ο χαρακτήρας του μη-σαφούς είτε προσδιορίζει τον κόσμο είτε τη γλώσσα εγείρει πολλά προβλήματα τα όποια ο Αριστοτέλης αναγνωρίζοντας, χρησιμοποιεί μιά συγκεκριμένη τεχνική για να αποφύγει την ασάφεια στους όρισμούς στην περίπτωση του φυσικού φαινομένου. Ο συγγραφέας αποδεικνύει ότι υπάρχουν λόγοι για τους όποιους πρέπει να είναι κανείς λιγότερο αισιόδοξος —και ο Αριστοτέλης είναι— ως προς την έπιτυχία της τεχνικής αυτής, εφαρμοζομένης στις περι ήθικης διατυπώσεις.

Στο *Κεφάλαιο 9* (Exactness and Pragmatics), συζητείται η προσπάθεια του Αριστοτέλους να συνδέσει μερικούς τύπους του μη-ακριβούς προς τους σκοπούς ενός επιστημονικού κλάδου, πράγμα που παραλληλίζεται προς πρόσφατες προσπάθειες σύνδεσης της έρμηνευτικής πορείας προς πρακτικής τάξεως θεωρήσεις. Ο συγγραφέας διερευνά τις όμοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των δύο έγχειρημάτων και καταδεικνύει ότι ο τρόπος που διανοείται ο Αριστοτέλης για τους σκοπούς ενός επιστημονικού τομέα προς τον όποιον συνδέει την έννοια της ακριβείας, είναι πολύ διαφορετικός από τον τρόπο που οι πραγματιστές σκέπτονται για τους σκοπούς προς τους όποιους συνδέουν την έρμηνευτική διαδικασία. Ο Αριστοτέλης δέχεται ότι οι σκοποί ενός επιστημονικού τομέα είναι σταθεροί αποτελώντας μέρος της ουσίας του και ότι σε κάθε επιστημονικό τομέα επιδιώκεται εκείνο το επίπεδο ακριβείας το όποιον απαιτείται από τον τομέα αυτόν. Και με δεδομένη την υπόθεση του Αριστοτέλους ότι η ήθική είναι πρακτική λειτουργία αντιλαμβάνεται κανείς γιατί υποστηρίζει ότι η ακρίβεια, την όποιαν ο Πλάτων απαιτεί απ. την ήθική, δεν είναι έφικτη. Ο συγγραφέας υποστηρίζει *ad hoc* εύθυγραμμισμένος με την πλατωνική άποψη ότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου το πρακτικό πεδίο δραστηριότητας απαιτεί τη μέγιστη ακρίβεια και σε μεγαλύτερο βαθμό από την πιο αυστηρή θεωρητική επιστημονική γνώση. Στο *Κεφάλαιο 10* (Exactness, Universality and Truth), ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο Σταγίριτης με τις αντιλήψεις του περί του ακριβούς και του μη-ακριβούς δεν μειώνει τον ρόλο της καθολικότητας ή της αληθείας της ήθικης θεωρίας ή όποια όμως, λόγω των πρακτικών σκοπών της, στρέφεται προς το καθέκαστον και αναγνωρίζει ότι οι προτάσεις της, δεν είναι τόσο αληθείς όσο είναι, ένδεχομένως οι προτάσεις σε μερικούς άλλους τομείς.

Πολλά από τα φιλοσοφικά προβλήματα που συζητούνται στο βιβλίο αυτό είναι συνυφασμένα με τη μέθοδο που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης κατά την ανάπτυξη της ήθικης του διδασκαλίας. Και επί τούτου παρατηρείται διαφωνία μεταξύ των σχολιαστών του έργου του αφού άλλοι υποστηρίζουν, ότι χρησιμοποιεί την αποδεικτική, άλλοι την έπαγωγική και άλλοι τη διαλεκτική μέθοδο, περί της όποιας, ο Αριστοτέλης στα *Τοπικά* δηλώνει, ότι είναι η μέθοδος ή όποια στηρίζει τις βασικές άρχές όλων των επιστημών. Ο συγγραφέας αποκρύνει να πάρει σαφή θέση υπέρ μιάς μεθόδου υποστηρίζοντας ότι τα προβλήματα των έννοιών του ακριβούς και του μη-ακριβούς σε μερικές περιπτώσεις αντιμετωπίζονται αποτελεσματικότερα με τη χρήση της μίας και άλλοτε με τη χρήση της άλλης μεθόδου. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί λόγω της φύσης του αντικείμενου της έρευνάς του, κυρίως την αποδεικτική μέθοδο.

Το βιβλίο του Γ. Αναγνωστόπουλου περί της αριστοτελικής ήθικης είναι αξιόλογο έπειδή παρέχει ένα συστηματικό και μεθοδικό τρόπο αντιμετώπισης σημαντικών προβλημάτων τα όποια συνυφαίνονται με τις έννοιες του ακριβούς και του μη-ακριβούς των προτάσεων της ήθικης, οι

όποιες μολονότι στερούνται της αυστηρότητας των μαθηματικών προτάσεων, συνιστούν ένα είδος γνώσης το όποion αναφέρει τα δικά του προβλήματα και προκαλεί το δικό του ιδιαίτερον ενδιαφέρον.

Ἀνδρέας ΜΑΝΟΣ

P. FERREIRA DA CUNHA, *Para una historia constitucional do direito portughues*, Coïmbra, Aledina, 1995, 445 pp.

Ἡ κεντρικὴ ιδέα τοῦ βιβλίου ἀφορᾷ στὴν πρωτοτυπία τοῦ πορτογαλικοῦ (καὶ γενικότερα τοῦ ἰβηρικοῦ) δικαίου, ποὺ ἀνθίσταται στὶς ξένες ἐπιδράσεις. Ὁ da Cunha, μὲ εὐκρίνεια παρουσιάζει τὶς ιδιαιτερότητες τοῦ πορτογαλικοῦ δικαίου, ποὺ ἔχει ρεαλιστικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ τὸν ὀρθολογισμό τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ἀπὸτοκα τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης.

Ὁ συγγραφέας ἐξετάζοντας τὴν ἱστορία τοῦ πορτογαλικοῦ δικαίου, δημιουργεῖ μία φιλοσοφία τοῦ δικαίου (ἐνῶ παράλληλα φαίνεται ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν *Verfassungsgeschichte* τοῦ Otto Brunner) στὴν ὁποία δηλώνεται ἡ πάλι γιὰ τὴν κατάκτηση συγκεκριμένων ἐλευθεριῶν. Ἐτσι, στὸ πρῶτο κεφάλαιο γίνεται μία ἱστορικο-φιλοσοφικὴ ἀναδρομή. Ἀκολουθῶς ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στὶς πηγές, τὶς «ordenações» (συλλογὴ νόμων τοῦ μεσαίωνα). Ὅσο γιὰ τὸ σύγχρονο πορτογαλικὸ δίκαιο, ὁ da Cunha τὸ τοποθετεῖ «ἀνάμεσα στὸ νομικὸ θετικισμό καὶ μεταμοντερισμό». Ὑποστηρίζει ὅτι τὸ σύγχρονο δίκαιο ἔχει τὴν ὑποχρέωση νὰ σηκώνει μόνο του τὸ νομοθετικὸ βᾶρος, τὸ ὁποῖο ἄλλοτε ἐπωμίζονταν ἀπὸ κοινὸν μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴ θρησκεία. Ἡ μεθοδολογία τοῦ συγγραφέα βασιίζεται στὴν ἀπόδειξη καὶ τὴ διαλεκτικὴ, γεγονὸς ποὺ τονίζει τὴν ἀκρίβεια τῶν θέσεων τοῦ da Cunha καὶ ἐδραιώνει τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξία τοῦ βιβλίου.

Stamatios TZITZIS

(Μετάφραση: Μαρία Πρωτοπαπᾶ)

Raymond TSCHUMI, *Du fond du regard*, Lausanne, L'Âge d'homme, 1996, 235 pp.

Poète et philosophe, érudit, théoricien de la culture, dont l'œuvre se ramifie dans les directions les plus diverses, mais aussi les plus complémentaires, l'auteur nous gratifie, cette fois, de son autobiographie spirituelle dont le titre est d'une rare concordance avec la profondeur de ses analyses. Son intention est d'évoquer des expériences isolées passées en vue d'en re-connaître le sens avant de les intégrer, en les classant, par catégories, dans l'univers, désormais unifié, de ses vécus. Il y parvient grâce à l'établissement d'un *continuum* temporel, extrêmement tendu, entre passé, présent et avenir, d'où émergent, sommets, jalons et instants privilégiés à la fois, les pratiques, porteuses de sagesse, qui l'ont depuis toujours hanté et qui, malgré leur pluralité, s'organisent en raison de la puissance de sa volonté de nous les transmettre en les ressuscitant sur fond polychrome et selon une méthode rigoureusement suivie. «L'œil écoute», écrivait jadis Claudel à propos de la fonction «auditive» de la vue; c'est à la remémoration de ses rencontres successives avec le donné culturel que R. Tschumi nous invite. Révélation à l'origine, il les retrouve en furetant dans ce que Montaigne appelait «l'arrière boutique», et en invitant son lecteur à en savourer avec lui toute la splendeur qu'elles recèlent. L'ouvrage est organisé en quatre chapitres qualifiés d'«épisodes», et où les voix du révélé et du révélant se fondent en un contrepoint savant et passionné. Le premier «épisode» retrace des souvenirs perdus dans l'horizon embrumé de la jeunesse, mais retrouvés intacts parce que scellés par la force de leur propre primeur et par leur originalité; on dirait même leur

